

Ξορκίζοντας το μέλλον: η επιδίωξη της «μόνιμης δημοσιονομικής ισορροπίας» και το άρθρο 106 του Συντάγματος

Χαράλαμπος Κουρουνδής

Επίκουρος Καθηγητής

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975 αποτελεί ήδη το μακροβιότερο Σύνταγμα στην ιστορία του ελληνικού κράτους και είναι το μόνο που έχει αναθεωρηθεί, και μάλιστα επανειλημμένα (1986, 2001, 2008, 2019), με βάση την προβλεπόμενη σε αυτό διαδικασία. Η ταυτότητα του εν λόγω Συντάγματος διαμορφώθηκε σε πρώτη φάση με βάση τον ιδιόμορφο συσχετισμό δύναμης της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, κατά την οποία η πολιτική ηγεμονία του Κωνσταντίνου Καραμανλή συνδυαζόταν με μια αριστερόστροφη ριζοσπαστικοποίηση που καλούσε σε ρήξη με το μετεμφυλιακό παρελθόν. Το αποτύπωμα των κυριαρχούμενων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων στη Μεταπολίτευση δεν ήταν βεβαίως το καθοριστικό, όπως ισχυρίζεται η επίμονη φιλολογία περί «αριστερής ηγεμονίας», ήταν όμως υπαρκτό και ανάγκασε την άρχουσα τάξη σε σημαντικές υποχωρήσεις. Κατά τον ήμισυ και πλέον αιώνα εφαρμογής του Συντάγματος, εντάχθηκαν σε αυτό νέες διατάξεις ενώ άλλες τροποποιήθηκαν, περιέπεσαν σε αχρησία ή ερμηνεύθηκαν διαφορετικά, μεταβάλλοντας αρκετά την ταυτότητά του. Σε κάθε περίπτωση όμως, η γενεαλογική ratio αυτού του ετεροβαρούς μεταπολιτευτικού συμβιβασμού εξακολουθεί να διέπει το γράμμα του ισχύοντος Συντάγματος.

Βασικό στοιχείο του μεταπολιτευτικού συμβιβασμού υπήρξε εξ αρχής ο κοινωνικοοικονομικά ανοιχτός χαρακτήρας του οικονομικού Συντάγματος της χώρας, ο πυρήνας του οποίου εντοπίζεται στο άρθρο 106. Η πρόσφατη εξαγγελία του πρωθυπουργού περί κίνησης της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος έθεσε, μεταξύ άλλων, ως στόχο την επιδίωξη «μόνιμης δημοσιονομικής ισορροπίας». Ως την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, δεν έχει διευκρινιστεί ακόμα εάν η θεσμοθέτηση αυτής της επιδίωξης θα πραγματοποιηθεί μέσω της τροποποίησης του άρθρου 106 ή μέσω της προσθήκης κάποιας διάταξης σε αυτό ή σε άλλο σημείο του Συντάγματος. Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποστηρίξει κανείς ότι εν προκειμένω διακρίνεται μια πρόθεση αλλαγής ενός εμβληματικού άρθρου που συμπυκνώνει μια ιδιαίτερα σημαντική όψη του μεταπολιτευτικού συμβιβασμού.

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει την προτεινόμενη προσθήκη, εντάσσοντας τον προβληματισμό επ' αυτής στο πλαίσιο ενός συνολικού αναστοχασμού για το άρθρο 106 το οποίο κατεξοχήν ρυθμίζει τη σχέση μεταξύ κράτους και οικονομίας στο ισχύον Σύνταγμα. Για να επιτύχει αυτόν τον σκοπό παρουσιάζει την ιστορική πορεία προς τη ρύθμιση αυτής της σχέσης εκκινώντας από τη μεταπολεμική περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα αποτέλεσε εξαίρεση στον δυτικοευρωπαϊκό κανόνα της κατοχύρωσης σχετικών διατάξεων στο Σύνταγμα. Η εν λόγω ιδιαιτερότητα της χώρας μας οφείλεται στον συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό των δυνάμεων που κυριάρχησαν στον εμφύλιο πόλεμο, δεν εμπόδισε όμως τη λειτουργία της εθνικής οικονομίας με όρους αυξημένης κρατικής παρέμβασης. Κατόπιν, εξετάζεται η αντιστοίχιση της κοινωνικοοικονομικής με τη θεσμική πραγματικότητα κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, η οποία αποκρυσταλλώθηκε στο άρθρο 106 του Συντάγματος του 1975. Το εν λόγω άρθρο διατυπώθηκε σε μια εποχή κατά την

οποία κυριαρχούσε διεθνώς ο κεϋνσιανισμός και έδινε τη δυνατότητα έντονης παρέμβασης του κράτους στην οικονομία, αλλά στην πορεία των χρόνων επανανοηματοδοτήθηκε με άξονα την αλλαγή του κυρίαρχου οικονομικού παραδείγματος και την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού. Έπειτα, η μελέτη εστιάζεται στη διαμόρφωση της «νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης», στο πλαίσιο της οποίας προτείνεται η κατοχύρωση του «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα» με διακηρυγμένο στόχο την επίτευξη μόνιμης δημοσιονομικής ισορροπίας. Τούτη η επιδίωξη φαίνεται να συνδυάζεται με προϋπάρχουσες προτάσεις τροποποίησης του άρθρου 106 ώστε οι, θεωρούμενες ως παρωχημένες, κατευθύνσεις του να δώσουν τη θέση τους σε προβλέψεις με στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τη διατύπωση ορισμένων συμπερασματικών σκέψεων και εκτιμήσεων για τον προσανατολισμό των προωθούμενων αλλαγών.

Η μη οριοθέτηση της σχέσης μεταξύ κράτους και οικονομίας σε συνταγματικό επίπεδο πριν από τη Μεταπολίτευση

Η σχέση μεταξύ κράτους και οικονομίας ρυθμίστηκε για πρώτη φορά σε Σύνταγμα φιλελεύθερης δημοκρατίας με το γερμανικό Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919¹. Ωστόσο, η κατοχύρωση σχετικών συνταγματικών διατάξεων γενικεύθηκε μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ενώ είχε προηγηθεί η εμπειρία της κρίσης της δεκαετίας του '30 και η μεγέθυνση του κρατικού παρεμβατισμού. Έτσι, σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Γαλλία και η Ιταλία, τα νέα Συντάγματα που ψηφίστηκαν μετά τον πόλεμο περιέλαβαν ρυθμίσεις που προέβλεπαν την υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την ανάπτυξη και τον συντονισμό της οικονομίας². Στην υιοθέτηση τέτοιων προβλέψεων, αλλά και άλλων όπως η κρατικοποίηση μονοπωλιακών επιχειρήσεων και η εργατική συμμετοχή στη διοίκηση των επιχειρήσεων, καθοριστικό ρόλο έπαιξε η πίεση των κινημάτων Αντίστασης, που θεωρούσαν ότι η νίκη κατά του φασισμού θα άνοιγε τον δρόμο για μια «δικαιότερη κοινωνική τάξη πραγμάτων»³. Η πρόταση περί συνταγματικής οριοθέτησης της οικονομικής δραστηριότητας, ωστόσο, δεν περιορίστηκε στην αριστερή πλευρά του πολιτικού φάσματος αλλά βρήκε ευήκοα ώτα και στις αστικές δυνάμεις.

¹ Για το «οικονομικό Σύνταγμα» της Βαϊμάρης βλ. αναλυτικά Vagdoutis N., Hans Kelsen and Carl Schmitt in Weimar: a riddle of political constitutionalism, Διδακτορική διατριβή, University of Glaskow 2018, σ. 98-129. Είχε προηγηθεί το σοβιετικό Σύνταγμα του 1918, που εξέφραζε μια ριζικά διαφορετική προσέγγιση αυτής της σχέσης αλλά δεν εντάσσεται στο ίδιο πολιτειακό παράδειγμα· επ' αυτού βλ. περισσότερα σε Κουρουνδής Χ., Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2024, σ. 116-130.

² Βλ. Δελλής Γ., «Το ατομικό δικαίωμα αντιμετώπιση στο οικονομικό και το οικολογικό συμφέρον. 1953-2003: Η συρρίκνωση της ατομικότητας» στο Τσαπόγας Μ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 211, ο οποίος αντιπαραβάλλει το άρθρο 25 του γαλλικού Συντάγματος του 1946 (που θέτει ως αρμοδιότητα του Οικονομικού Συμβουλίου και της κυβέρνησης τη θέσπιση εθνικού οικονομικού σχεδίου με στόχο την πλήρη απασχόληση και την ορθολογική χρήση των υλικών πόρων) και το άρθρο 41 του ιταλικού Συντάγματος του 1948 (που κατοχυρώνει αλλά ταυτόχρονα οριοθετεί την ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα) με την απουσία οποιασδήποτε συναφούς πρόβλεψης στο ελληνικό Σύνταγμα του 1952 για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω.

³ Ο εντός εισαγωγικών όρος αναφέρεται στον Καταστατικό Χάρτη της γαλλικής Αντίστασης του 1944, ο οποίος διεκδικούσε εθνικοποιήσεις, ένα ολοκληρωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, εργατικό έλεγχο στις επιχειρήσεις, απρόσκοπτη λειτουργία των συνδικάτων και γενικά ορθολογική αναδιοργάνωση της οικονομίας. Βλ. Elley G., Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Η ιστορία της αριστεράς στην Ευρώπη, Β΄ τόμος (1923-2000), Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 525. Για ενσωμάτωση του «αντιστασιακού πνεύματος» στους θεσμούς των χωρών της Δυτικής Ευρώπης έχει κάνει λόγο ο Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 322.

Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι, μετά την εμπειρία της οικονομικής κρίσης του μεσοπολέμου, αποτελούσε πλέον κοινό τόπο η αντίληψη ότι το κράτος έπρεπε να παρεμβαίνει ενεργά στην οικονομία ώστε να αποφεύγονται εγκαίρως ή να εξομαλύνονται τα κρισιακά φαινόμενα. Έτσι, ο ρόλος του κράτους έγινε πιο αποφασιστικός στον κύκλο αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου, τροποποιώντας τις σχέσεις μεταξύ κράτους και οικονομίας, καθώς και τις λειτουργίες του πρώτου σε σχέση με τη δεύτερη⁴. Αυτή η μεταβολή κατέτεινε κυρίως στην ορθολογικότερη οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, διευκόλυνε όμως, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, και τη θέση στόχων κοινωνικής πολιτικής⁵.

Στην Ελλάδα, η πρώτη σχετική πρόβλεψη σε συνταγματικό επίπεδο τέθηκε από την «Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος» την οποία είχε συγκροτήσει με το Β΄ Ψήφισμά της η Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή που είχε προκύψει από τις νόθες εκλογές του 1946⁶. Συγκεκριμένα, το σχέδιο Συντάγματος που συνέταξε η εν λόγω Επιτροπή και κατέθεσε στη Βουλή το 1948 προέβλεπε στο άρθρο 23 παρ. 4 και 5 τη δυνατότητα εθνικοποίησης επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας ή μονοπωλιακού χαρακτήρα κατόπιν γνώμης οικονομικοτεχνικού συμβουλίου και απόφασης της Βουλής με πλειοψηφία δύο τρίτων των παρόντων μελών της και ονομαστική ψηφοφορία⁷. Ωστόσο, η Ολομέλεια της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής εξουσιοδότησε με το ΞΗ΄ Ψήφισμα μια νέα επιτροπή να καταρτίσει ένα καινούριο σχέδιο, το οποίο έμελλε να αποτελέσει το Σύνταγμα του 1952 και το οποίο δεν συμπεριέλαβε ούτε τις παραπάνω προβλέψεις ούτε κάποια άλλη σχετική διάταξη⁸. Ενώ οι αναφορές του σχεδίου του 1948 στη δυνατότητα παρέμβασης του κράτους στην οικονομική ζωή αποτύπωναν μια ισχνή υποχώρηση στην κοινωνική δυναμική που είχε αναπτυχθεί τα προηγούμενα χρόνια, προς το τέλος του εμφυλίου πολέμου οι κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις δεν ήταν διατεθειμένες να συναινέσουν σε οτιδήποτε τέτοιο. Είναι χαρακτηριστική η *a posteriori* επισήμανση ενός ακραιφνούς αντικομμουνιστή νομικού, ο οποίος τόνισε πως η κατάρτιση του Συντάγματος του 1952 «ενέπεσεν εις περίοδον εμφυλίου αγώνος κατά των ανατρεπτικών ολοκληρωτικών επιδιώξεων, όστις ενέσπειρεν εις την πολιτικήν σκέψην τον φόβον ότι η διακήρυξις των αρχών του κοινωνικού κράτους δικαίου θα παρείχεν βάσιν εκμεταλλεύσεως εκ μέρους των επιβουλεομένων την έννομον τάξιν, ήτις ούτως αντιθέτως υπό πολλών ετανίζετο προς τον στείρον συντηρητισμόν»⁹. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η μόνη διάταξη του Συντάγματος του 1952 που αφορούσε άμεσα την οικονομική δραστηριότητα ήταν εκείνη του άρθρου 112, που κατοχύρωνε την προστασία «των εκ της αλλοδαπής εισαγομένων προς τοποθέτησιν εις την Χώραν κεφαλαίων» με νόμο εκδιδόμενο εφ' άπαξ. Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη συνταγματικού ερείσματος δεν εμπόδισε την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία, η οποία αναπτύχθηκε και εκδηλώθηκε με την υλοποίηση δημοσίων επενδύσεων, καθώς και με την

⁴ Βλ. Μηλιός Γ., Έθνος και ιμπεριαλισμός. Για την κριτική του σύγχρονου καπιταλισμού, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2025, σ. 354-355.

⁵ Μύλλερ Β., Νόιζυς Κ., «Σχετικά με τη θεωρία του κράτους κοινωνικής πρόνοιας», μτφρ. Δημούλης Δ., Θέσεις 150/2020, σ. 101-124.

⁶ Για τις εκλογές του 1946 βλ. Νικολακόπουλος Η., Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967, Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 67-85.

⁷ Βλ. το σχέδιο σε Μαυριάς Κ., Παντελής Α., Συνταγματικά κείμενα, τ. 1, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 165-192.

⁸ Ο Τασόπουλος Γ., «Ο κανόνας και οι εξαιρέσεις του: το Σύνταγμα του 1952 και η (α)συνέχεια της συνταγματικής μας παράδοσης» στο Τσαπόγας Μ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), Τα δικαιώματα, ό.π., σ. 36, παρατηρεί ότι από τη μια επιτροπή αναθεώρησης στην άλλη, το ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα της νέας συνταγματικής τάξης μετατοπίζεται σημαντικά.

⁹ Ψαρός Δ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος. Πολιτική ανάλυσις και νομική ερμηνεία εν συγκρίσει προς το προϋσχόν Σύνταγμα 1864-1911-1952, χ.ε., Αθήνα 1969, σ. 86-87.

ίδρυση οργανισμών, όπως ο Οργανισμός Χρηματοδότησεως Οικονομικής Αναπτύξεως και ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως, που μεριμνούσαν για τη χρηματοδότηση των τομέων αιχμής¹⁰.

Νέα απόπειρα ρύθμισης της οικονομικής δραστηριότητας σε συνταγματικό επίπεδο αποτέλεσε η πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος που κατατέθηκε το 1963 από τους υπουργούς της κυβέρνησης της ΕΡΕ και έμεινε γνωστή ως απόπειρα «βαθείας τομής» στο Σύνταγμα¹¹. Έτσι, το σημείο 1α της πρότασης προέβλεπε την προσθήκη στο Σύνταγμα διατάξεων που θέτουν υπό την κρατική προστασία την οικονομική δραστηριότητα, η ανάπτυξη της οποίας πρέπει να συμβάλλει στη συνολική ανάπτυξη της χώρας. Ειδικότερα, το άρθρο 20ε, σύμφωνα με το προσχέδιο της πρότασης, θα όριζε ότι η ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας δεν είναι δυνατό να υλοποιείται «εις βάρος της ελευθερίας, της εθνικής ασφαλείας ή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας», καθώς και ότι οι πολίτες πρέπει να αναπτύσσουν τις σχετικές δραστηριότητες «αποβλέποντας συγχρόνως και εις την υλικήν και πνευματικήν προαγωγήν της Χώρας»¹². Η εν λόγω διάταξη οριζόταν ρητά στις παρατηρήσεις επί του προσχεδίου ως «δημιουργούσα καθήκοντα διά τους πολίτας» σε αντιδιαστολή με τα αμέσως προηγούμενα νέα άρθρα 20γ και 20δ που εισήγαγαν κοινωνικά δικαιώματα. Με τις παραπάνω προβλέψεις, η «βαθεία τομή» επιδίωκε να ενισχύσει την παρέμβαση του κράτους στην αναπτυξιακή διαδικασία οργανώνοντας και συντονίζοντας την οικονομική δραστηριότητα και θεσμοθετώντας τη δυνατότητα ελέγχου της¹³. Έτσι, η θεσμοθέτηση της δέσμευσης της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας από τη μη επιβάρυνση της ελευθερίας, της εθνικής ασφάλειας ή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας απέβλεπε στο να δοθεί η δυνατότητα στο κράτος να αντιμετωπίζει και να περιορίζει, εάν αυτό χρειαζόταν, τις κινήσεις των επιμέρους κεφαλαίων¹⁴. Με τη συγκεκριμένη ρύθμιση θα εξασφαλιζόταν με πιο άρτιο τρόπο η μακροπρόθεσμη σταθερότητα του κοινωνικοοικονομικού συστήματος¹⁵. Ωστόσο, η πτώση της κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Καραμανλή στις 11 Ιουνίου 1963 είχε ως αποτέλεσμα το ναυάγιο της «βαθείας τομής».

Το άρθρο 106 ως κορωνίδα του οικονομικού Συντάγματος του 1975

Δώδεκα χρόνια μετά την αναθεωρητική πρόταση του 1963, το κυβερνητικό σχέδιο που αποτέλεσε τη βάση των συζητήσεων ενώπιον της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής κατοχύρωνε ρητά τον ρόλο του κράτους στη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας¹⁶. Ο διάλογος που αναπτύχθηκε στο

¹⁰ Βλ. Δρακάτου Κ., «Η συμβολή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην αναπτυξιακή αιχμή της ελληνικής οικονομίας, 1955-1963» στο Σβολόπουλος Κ., Μπότσιου Κ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, τ. Ι΄, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, σ. 25.

¹¹ Βλ. την πρόταση σε Παντελής Α., Κουτσομπίνας Σ., Γεροζήσης Τ. (επιμ.), Κείμενα συνταγματικής ιστορίας, τ. Β΄ (1924-1974), Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 803-810.

¹² Βλ. Αλιβιζάτος Ν., Οι αρχιτέκτονες του πολιτεύματος. Από τις όχθες του Τάμεση στην πλατεία Συντάγματος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2024, σ. 377-378.

¹³ Βλ. Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975, Νήσος, Αθήνα 2018, σ. 378-382.

¹⁴ Όπως παρατήρησε εύστοχα ο Μάνεσης Α., Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ. 26, επρόκειτο για «μέτρα που ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις των νέων δεδομένων της ανάπτυξης του κρατικού παρεμβατισμού και της επιτάχυνσης των διαδικασιών εκβιομηχάνισης».

¹⁵ Βλ. Καλτσώνης Δ., Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τ. 2, 1941-2001, Ξιφαράς, Αθήνα 2010, σ. 120.

¹⁶ Βλ. το εν λόγω σχέδιο σε Βουλή των Ελλήνων, Ε΄ Αναθεωρητική, Περίοδος Α΄ - Προεδρευομένης Δημοκρατίας – Σύνοδος Α΄, Πρακτικά των συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα, Ιούλιος 1975 (:Πρακτικά υποεπιτροπών), σ. 577-627.

πλαίσιο της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής μέχρι την τελική διαμόρφωση και ψήφιση του άρθρου είναι χαρακτηριστικός των αντιλήψεων που επικρατούσαν εκείνη την εποχή και χρήσιμος για την ιστορική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας επί του συγκεκριμένου άρθρου Αριστείδης Καλαντζάκος διακήρυξε ότι «η εποχή της ρυθμίσεως των οικονομικών προβλημάτων της Χώρας διά της “αοράτου χειρός” ανήκει εις το παρελθόν» και υποστήριξε ότι η κατοχύρωση της οικονομικής ελευθερίας πρέπει να συμβαδίζει με την κρατική παρέμβαση¹⁷. Επίσης, τόνισε πως η καθιέρωση του οικονομικού προγραμματισμού επιβάλλεται ώστε να μη γίνεται το εκάστοτε κυβερνών κόμμα «επιλήσιμον των προγραμματικών του επαγγελιών». Παράλληλα, υπογράμμισε ότι «η σύγχρονος οικονομική και τεχνολογική εξέλιξις έχει προσδώσει τοιαύτας γιγαντιαίας διαστάσεις εις τας διαφόρους μορφάς οικονομικής δράσεως και επιχειρηματικής εκμεταλλεύσεως, ώστε να συμπίεζεται αφορήτως η ανθρωπίνη ελευθερία και αξιοπρέπεια» και υποστήριξε ότι το Σύνταγμα πρέπει να διασφαλίζει ότι δεν θα μπορεί κάποια μεμονωμένη επιχείρηση να μετατραπεί σε «υπερκράτος». Αναφορικά με τις κρατικοποιήσεις μονοπωλιακών, ζωτικής σημασίας ή κοινωφελών επιχειρήσεων, η εισήγηση της πλειοψηφίας υποστήριξε ότι η διάταξη που τις επέτρεπε ήταν επιβεβλημένη με γνώμονα την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και την κοινωνική ευημερία. Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινήθηκε ο εισηγητής της μειοψηφίας Θεοχάρης Μαναβής, που επρόσκειτο στην αξιωματική αντιπολίτευση (Ενωση Κέντρου – Νέες Δυνάμεις) και τόνισε ότι ενώ παλιότερα η οικονομία διευθυνόταν προς το συμφέρον μιας ολιγαρχίας πλέον πρέπει να κατευθυνθεί προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου¹⁸.

Αυτές οι τοποθετήσεις αντανakλούσαν το κλίμα εντός του οποίου διαμορφώθηκε το ισχύον Σύνταγμα, μετά την κατάρρευση της δικτατορίας που είχε στηριχθεί από εφοπλιστές, τραπεζίτες και βιομηχάνους¹⁹. Εκείνη η εμπειρία, σε συνδυασμό με τη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών και την πετρελαϊκή κρίση που είχε ξεσπάσει το 1973, είχε ως αποτέλεσμα στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή η οικονομική ισχύς να αντιμετωπίζεται ως κίνδυνος που πρέπει να περιοριστεί. Αυτή η προσέγγιση, μάλιστα, δεν αποτυπώθηκε μόνο στις συζητήσεις που αφορούσαν το άρθρο 106 του Συντάγματος αλλά χρωμάτισε ευρύτερα τον συνταγματικό διάλογο. Έτσι, ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας (ΝΔ) Δημήτριος Παπασπύρου ανέφερε ως παράδειγμα κατάχρησης δικαιώματος «την χρησιμοποίησιν των οικονομικών ελευθεριών υπό των πολυεθνικών εταιρειών, ο κοσμοπολιτικός και απρόσωπος χαρακτήρ των οποίων δημιουργεί κινδύνους δια την ελευθερίαν των εργαζομένων και την αποτελεσματικότητα της κρατικής προστασίας» και υπογράμμισε ότι «άνευ της συνυπάρξεως μετά της ατομικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης οδηγούμεθα εις το άκρατον κεφαλαιοκρατικόν σύστημα του 19ου αιώνας, ότε αι λέξεις ελευθερία και ισότης δεν είχαν το αυτό ειδικόν βάρος δι' όλους, απετέλουν προνόμιον των οικονομικώς ισχυρών»²⁰. Η αντιπολίτευση ήταν ακόμα πιο τολμηρή στις θέσεις της, με τον βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Ιωάννη Παπασπύρου να απαντά σε όσους «λένε ότι αν δεν συνεχίσουν να απολαμβάνουν αυτού του φορολογικού καθεστώτος, θα σηκώσουν τις σημαίες τους και θα σηκωθούν να φύγουν» πως «πολύ θαυμάσια αυτός ο τόπος μια μέρα μπορή να αποκτήση δική του Ελληνική Κρατική

¹⁷ Βλ. Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 350-352.

¹⁸ Βλ. Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 352-355.

¹⁹ Για το ότι η χούντα είχε «την υποστήριξη του ξένου μονοπωλιακού κεφαλαίου και της εγχώριας οικονομικής ολιγαρχίας» βλ. αντί άλλων Μάνεσης Α., «“Επταετίας” τέλος!», στο ίδιο, Συνταγματική θεωρία και πράξη, τ. Ι' (1954-19790, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 535 και γενικότερα σ. 529-542.

²⁰ Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Περίοδος Α' - Προεδρευομένης Δημοκρατίας – Σύνοδος Α', Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, Προεδρία Κωνσταντίνου Ευστ. Παπακωνσταντίνου, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα, Αύγουστος 1975 (: Ολομέλεια Βουλής), σ. 30.

Εμπορική Ναυτιλία» και να υπόσχεται ότι «θα είμαστε και μεις Κυβέρνηση κάποια μέρα και ασφαλώς αυτές τις απειλές θα τις αντιμετωπίσουμε με αυτό τον τρόπο»²¹.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, διαμορφώθηκε το άρθρο 106 του Συντάγματος, το οποίο στις δύο πρώτες παραγράφους του κατοχυρώνει ρητά τον ρόλο του κράτους στον προγραμματισμό, τον συντονισμό και τη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας. Επιπλέον, στην τρίτη παράγραφο, δίνει τη δυνατότητα κρατικοποίησης επιχειρήσεων (είτε με τη μορφή της εξαγοράς είτε με την αναγκαστική συμμετοχή σε αυτές του κράτους ή άλλων δημόσιων φορέων), εφόσον αυτές έχουν χαρακτήρα μονοπωλίου ή είναι ζωτικής σημασίας για την αξιοποίηση του εθνικού πλούτου ή έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο, οι δε επόμενες παράγραφοι (παρ. 4-6) προβλέπουν τις συνέπειες μιας τέτοιας ενέργειας. Αυτές οι διατάξεις δεν συνιστούσαν, προφανώς, ουσιαστική «κοινωνική δέσμευση» της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, η οποία ούτως ή άλλως είναι αδύνατη στο πλαίσιο του ισχύοντος κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής²². Άλλωστε, η ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας δεν στρεφόταν ενάντια στο κεφάλαιο εν γένει, όπως φαίνεται και από την ταυτόχρονη ψήφιση του άρθρου 107 του Συντάγματος, το οποίο διατήρησε την αυξημένης τυπικής ισχύος προστασία των κεφαλαίων που προέρχονταν από το εξωτερικό²³. Το Σύνταγμα του 1975, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ως κοινωνικοοικονομικά «ουδέτερο», καθώς η κρατική παρέμβαση στην οικονομία που καθιερώνει το άρθρο 106 μπορεί υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να λάβει έντονες μορφές και να περιορίσει σε σημαντικό βαθμό την ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα, πρέπει όμως να ασκείται σε βαθμό που δεν υπερβαίνει το πλαίσιο του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Ωστόσο, και τούτο δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέο, οι διατάξεις του εν λόγω άρθρου παραχωρούν ευρεία εξουσία στον δημοκρατικά νομιμοποιημένο νομοθέτη και στην κυβέρνηση για τον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής και δεν την προσδιορίζουν εκ των προτέρων²⁴.

Η προσαρμογή του άρθρου 106 στο μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον

Κατά την πρώτη δεκαετία εφαρμογής του Συντάγματος (1975-1990) η κρατική παρέμβαση στην οικονομία εντάθηκε. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η κυβέρνηση της ΝΔ προσπάθησε με τον ν. 431/1976 να ελέγξει την πιστωτική κίνηση, προχωρώντας στον διορισμό προσωρινού επιτρόπου στις τράπεζες και στον υποχρεωτικό διπλασιασμό του μετοχικού τους κεφαλαίου²⁵. Αυτές οι κινήσεις αντανακλούσαν την αντίληψη πως η οικονομική κρίση ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί με την υλοποίηση κεϋνσιανών πολιτικών που θα χρησιμοποιούσαν ως μοχλό ανάπτυξης τις δημόσιες επενδύσεις. Αντίστοιχα, αν και με διαφορετική ιδεολογική θεμελίωση, οι

²¹ Βλ. Ολομέλεια Βουλής, σ. 915.

²² Όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο Μάνεσης Α., Συνταγματικά δικαιώματα. Ατομικές ελευθερίες, δ' εκδ., τ. Α', Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1982, σ. 85, «η κοινωνικοποίηση των ατομικών ελευθεριών είναι αδύνατη χωρίς την προηγούμενη κοινωνικοποίηση των συμφερόντων, η οποία είναι, με τη σειρά της, αδύνατη μέσα στο πλαίσιο της σημερινής ταξικά δομημένης κοινωνίας».

²³ Βλ. Μαυριάς Κ., «Η συνταγματική προστασία των ξένων επενδύσεων κατά το ελληνικό δίκαιο και τα διεθνή πρότυπα προστασίας», ΤοΣ 1/1975, σ. 41-50.

²⁴ Βλ. Σταθόπουλος Μ., «Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα», ΤοΣ 4/1981, σ. 517. Πρβλ. Κατρούγκαλος Γ., «Κρίση των κομμάτων και οικονομική κρίση» σε Κοντιάδης Ξ., Σπυρόπουλος Φ., Τσουκαλάς Κ. (επιμ.), Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης. Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 196-200, που αναφέρεται στο οικονομικό Σύνταγμα του 1975 ως θεσμική αποτύπωση του κεϋνσιανού συμβιβασμού.

²⁵ Βλ. Μάνεσης Α., Μανιτάκης Α. (γνμδ), «Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα (έλεγχος τραπεζών βάσει Α.Ν. 1665/1951 και ν. 431/1976)», ΝοΒ 10/1981, σ. 1199-1215.

κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ προχώρησαν σε κρατικό έλεγχο των προβληματικών επιχειρήσεων. Η «κρατοκεντρική»²⁶ αντίληψη της περιόδου δεν αμφισβητήθηκε από τη νομολογία. Το Συμβούλιο της Επικρατείας αποφάνθηκε πως η αναγκαστική συμμετοχή του κράτους στο κεφάλαιο των προβληματικών επιχειρήσεων δεν αντέβαινε προς το Σύνταγμα παρότι έθιγε τα δικαιώματα των μετόχων διότι απέβλεπε στην εξυγίανση των επιχειρήσεων για λόγους γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, δηλαδή για την προστασία της εθνικής οικονομίας και των εργαζομένων²⁷.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90, η κεινσιανή προσέγγιση εγκαταλείφθηκε οριστικά²⁸. Η άποψη ότι το αρ. 106 παρ. 3 του Συντάγματος αφορά τον σκοπό των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας καθιστώντας υποχρεωτικά δημόσιο τον χαρακτήρα των υπηρεσιών οι οποίες έχουν επωμιστεί δραστηριότητες που παρέχουν αγαθά ζωτικής σημασίας για το κοινωνικό σύνολο²⁹ δεν ακολουθήθηκε από τη νομολογία³⁰. Το μόνο όριο που έθεσε το ΣτΕ στις ιδιωτικοποιήσεις αφορούσε την ανάθεση αστυνομικής φύσεως αρμοδιοτήτων σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου³¹. Τούτη η στροφή έλαβε νέες διαστάσεις κατά την περίοδο των Μνημονίων (2010-2018) και θεμελιώθηκε στο «δημοσιονομικό δημόσιο συμφέρον»³². Οι εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις της συγκεκριμένης περιόδου συνδέθηκαν με την προσπάθεια αποπληρωμής του δημοσίου χρέους και συνοδεύτηκαν από την ίδρυση του ΤΑΙΠΕΔ («Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου») με τον ν. 3986/2011 και, κατόπιν, της ΕΕΣΥΠ («Ελληνική Εταιρεία Συμμετοχών και Περιουσίας» γνωστή ως «Υπερταμείο»)³³. Επιπλέον, τα Μνημόνια προέβλεπαν την ταχύρρυθμη εφαρμογή προγραμμάτων αυστηρής λιτότητας και συρρίκνωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων με σημαντικές θεσμικές συνέπειες³⁴. Τούτες οι μεταβολές δεν έγιναν μέσω συνταγματικής αναθεώρησης αλλά με σαρωτικές νομοθετικές αλλαγές που μετέβαλαν de facto το «οικονομικό Σύνταγμα» της χώρας. Το γεγονός αυτό δεν φανερώνει κάποια ανθεκτικότητα του Συντάγματος³⁵

²⁶ Ο όρος ανήκει στον Καϊδατζής Α., «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον», <https://www.constitutionalism.gr/1616-dikastikos-elegchos-twn-metrown-oikonomikis-politiki/> (πρόσβαση 18/3/2026).

²⁷ Βλ. ΣτΕ (Ολ.) 1093/1987 και 1094/1987, ΝοΒ 1987, σ. 971-973 και 973-979 αντίστοιχα.

²⁸ Για μια τυπολογία και το συνταγματικό πλαίσιο των σχέσεων κράτους και αγοράς στην προμνημονιακή φάση της «αγορακεντρικής» περιόδου βλ. Καϊδατζής Α., «Μια τυπολογία των πολιτικών ιδιωτικοποίησης ενόψει των συνταγματικών περιορισμών τους», ΤοΣ 1/2009, σ. 91-105.

²⁹ Βλ. Καϊδατζής Α., Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σ. 176.

³⁰ Βλ. ΣτΕ ΠΕ 158/1992, ΤοΣ 1992, σ. 157επ., ΣτΕ ΠΕ 385/1995, ΤοΣ 1996, σ. 285επ.

³¹ Βλ. ΣτΕ (Ολ.) 1934/1998, ΤοΣ 1998, σ. 598.

³² Βλ. Καραβοκύρης Γ., Το Σύνταγμα και η κρίση. Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου, Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 88-102.

³³ Βλ. Δελλής Γ., «Άρθρο 106» στο Βλαχόπουλος Σ., Κοντιάδης Ξ., Τασόπουλος Γ., Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλ. εκδ., Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δίκαιου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, 2024, σ. 21-27 και γενικότερα σ. 1-30.

³⁴ Για το θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε και τις επιπτώσεις του βλ. αντί πολλών Μαντζούφας Π., Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα. Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014.

³⁵ Όπως είχε υποστηρίξει ο Μανιτάκης Α., «Η εντυπωσιακή, παρά την κρίση, ανθεκτικότητα του Συντάγματος, χάρη στην άδηλη μεταβολή του κανονιστικού νοήματός του» στον ίδιο, Στο λυκόφως της μεταπολίτευσης. Κείμενα της συνταγματικής συγκυρίας πριν, κατά και μετά τα μνημόνια, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020, σ. 85-104. Σε άλλη βάση έχουν θέσει το ζήτημα οι Κοντιάδης και Φωτιάδου που εισήγαγαν τον όρο της συνταγματικής ανθεκτικότητας (constitutional resilience) εννοώντας όχι την απλή αντοχή ή επιβίωση του Συντάγματος αλλά την ικανότητα προσαρμογής ενός συστήματος σε εξωτερικά πλήγματα εκπληρώνοντας ταυτόχρονα τους θεμελιώδεις σκοπούς του· βλ. Κοντιάδης Ξ., Φωτιάδου Α., Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες

αλλά τη μετάλλαξή του και τη μείωση της κανονιστικής του ισχύος. Αυτή η εξέλιξη θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση

Οι θεσμοί της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης, η οποία ορίζεται ως «το σύστημα των κανόνων των μηχανισμών και των διαδικασιών, που θεσπίστηκαν σταδιακά, για το συντονισμό και την εποπτεία των οικονομικών των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης»³⁶ δεν αφήνουν πολλά περιθώρια κινήσεων και προσδιορισμού της οικονομικής πολιτικής στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ακόμα περισσότερο, σε όσα από αυτά συμμετέχουν στην Ευρωζώνη. Η οικοδόμηση της ΕΟΚ βασίστηκε εξ αρχής στη διαμόρφωση μιας κοινής αγοράς και έπειτα εδραιώθηκε σε νεοφιλελεύθερες βάσεις, θέτοντας δομικά όρια στις δυνατότητες περιορισμού της οικονομικής ελευθερίας ώστε να προστατευθούν τα δικαιώματα των εργαζομένων³⁷. Εξάλλου, ήδη πριν από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η νομολογία του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ, νυν ΔΕΕ) είχε προτεραιοποιήσει τις οικονομικές ελευθερίες έναντι των συνδικαλιστικών ελευθεριών³⁸.

Από την τριετία 2010-2013 και έπειτα, η ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση έχει εμβυθυνθεί ακόμα περισσότερο³⁹. Συγκεκριμένα, έχει αυστηροποιηθεί το προληπτικό και το κατασταλτικό σκέλος της δημοσιονομικής εποπτείας, με αποτέλεσμα τη σημαντική μετατόπιση αρμοδιοτήτων από το εθνικό στο ενωσιακό επίπεδο⁴⁰. Ο εντατικός έλεγχος της πορείας εκτέλεσης των εθνικών προϋπολογισμών δείχνει πόσο στενός παραμένει αυτός ο έλεγχος. Το άρθρο 126 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) προβλέπει ρητά την υποχρέωση των κρατών μελών να αποφεύγουν τα υπερβολικά δημοσιονομικά ελλείμματα και κατοχυρώνει τις αρμοδιότητες της Επιτροπής και του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την άσκηση ελέγχου στη δημοσιονομική κατάσταση των κρατών μελών.

κρίσης, Σάκκουλα – Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ. 2 και γενικότερα σ. 1-4.

³⁶ Βλ. Χρυσομάλλης Μ., Ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Οικοδόμηση, Εμβάθυνση, Ζητήματα Δημοκρατίας και Κράτους Δικαίου, Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα 2018, σ. 25.

³⁷ Βλ. Kouroundis Ch., «*The roots of the European crisis: a historical perspective*» στο Vergis F., Nanopoulos E. (επιμ.), *The crisis behind the crisis: the European crisis as a multi-dimensional systemic failure of the EU*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, σ. 51-66.

³⁸ ΔΕΚ 11/12/2007, C-438/05, *International Transport Workers Federation, Finnish Seamen's Union κατά Viking Line APB and OÜ Viking Line Eesti*, Συλλ. 2007, σ. I-10779 και ΔΕΚ 18/12/2007, C-341/05, *Laval un Partneri Ltd κατά SvenskaByggnadsarbetareförbundet*, Συλλ. 2007, σ. I-11767. Αυτή η νομολογία παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη του Ανωτάτου Δικαστηρίου (Supreme Court) των ΗΠΑ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν στη διαβόητη υπόθεση *Lochner* έκρινε κατά πλειοψηφία ότι η νομοθετική ρύθμιση του ωραρίου απασχόλησης ήταν αντίθετη στην συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της συναλλακτικής ελευθερίας: βλ. *Lochner v. New York*, 198 U.S. 45 (1905).

³⁹ Για τη ρύθμιση της δημοσιονομικής πειθαρχίας κατά τις απαρχές της οικονομικής κρίσης βλ. Γώγος Κ., «*“Έγκλημα” και τιμωρία. Η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση μεταξύ δικαίου και πολιτικής*», ΕφημΔΔ 4/2010, σ. 426-437.

⁴⁰ Βλ. Βλαχογιάννης Απ., Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού, Σάκκουλα – Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2018, σ. 2.

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, ο εν λόγω προσανατολισμός διατηρήθηκε παρά τις επώδυνες συνέπειές του⁴¹. Στην ελληνική περίπτωση, τα Μνημόνια επισημοποίησαν τον ερμηνευτικό καθορισμό του εθνικού «οικονομικού Σύνταγματος» από τους συνταγματικούς σκοπούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴². Αυτός ο καθορισμός γίνεται με γνώμονα τη δημοσιονομική σταθερότητα, αποκλείοντας την εφαρμογή ακόμα και μετριοπαθών πολιτικών που είχαν αποτελέσει την οικονομική ορθοδοξία για δεκαετίες, ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁴³. Σε αυτό το πλαίσιο, το κεϋνσιανό «οικονομικό Σύνταγμα» της Ελλάδας επικαθορίστηκε και, κατ' ουσίαν, αδρανοποιήθηκε από τη νεοφιλελεύθερη «ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση».

Η δημοσιονομική πειθαρχία κάμφθηκε προσωρινά κατά την περίοδο της πανδημίας. Οι υπουργοί Οικονομικών των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφάσισαν, κατόπιν σχετικής πρότασης της Επιτροπής, ότι έπρεπε να ενεργοποιηθεί, λόγω της σοβαρής επιβράδυνσης της οικονομικής δραστηριότητας, η γενική ρήτρα διαφυγής από τους δημοσιονομικούς κανόνες της Ένωσης, σηματοδοτώντας με αυτόν τον τρόπο μια πολιτική δημοσιονομικής χαλάρωσης που ερχόταν σε αντίθεση με την अपαρέγκλιτη αυστηρότητα που είχε ακολουθηθεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης⁴⁴. Εκείνη η κληρονομιά εγκαταλείφθηκε μετά τη λήξη της υγειονομικής κρίσης και την έναρξη του πολέμου στην Ουκρανία, αν και ο Κανονισμός 2024/1263 προέβλεπε ότι πλέον τα εθνικά μεσοπρόθεσμα δημοσιονομικά-διαρθρωτικά σχέδια, τα οποία περιέχουν την προβλεπόμενη πορεία των καθαρών δαπανών και τα σχεδιαζόμενα διαρθρωτικά μέτρα, καταρτίζονται από τα ίδια τα κράτη-μέλη και υποβάλλονται προς αξιολόγηση, κατόπιν τεχνικού διαλόγου με την Επιτροπή⁴⁵.

Η δημοσιονομική πειθαρχία, κατά συνέπεια, φαίνεται ότι εξακολουθεί να βρίσκεται στον πυρήνα της φυσιογνωμίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρότι, εκτός από ένταση της ταξικής εκμετάλλευσης, εγκυμονεί διαρκώς και ενδοσυστημικές συγκρούσεις⁴⁶. Η συμμετοχή ενός κράτους-μέλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βέβαια, εξαρτάται από τη βούληση του ίδιου, που αντανακλά με τη σειρά της την εκτίμηση των αντιτιθέμενων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων στο εσωτερικό του για το εάν η παραμονή σε αυτήν εξακολουθεί να εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους. Η επιλογή της παραμονής στην Ευρωζώνη και την Ευρωπαϊκή Ένωση, όμως, είναι δεδομένο ότι συνεπάγεται

⁴¹ Πρβλ. Δελλής Γ., Δήμος και Αγορά. Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς», με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 245, σύμφωνα με τον οποίο οι εξαντλητικές ρυθμίσεις περί ισχυρού ενιαίου νομίσματος, σε συνδυασμό με τους άκαμπτους κανόνες για δημοσιονομική πειθαρχία και απαγόρευση δανεισμού των κρατών-μελών στέρησαν από την ΕΕ εργαλεία για την αντιμετώπιση της κρίσης.

⁴² Βλ. Γιαννακόπουλος Κ., «Μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης: το "Μνημόνιο" ως αναπαραγωγή της κρίσης του κράτους δικαίου», σε <https://www.constitutionalism.gr/1914-metaxy-etnikis-kai-enwsiaakis-ennomis-taxis-to-mnim/> (πρόσβαση: 11/3/2026).

⁴³ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και θεσμοί όπως η Παγκόσμια Τράπεζα εκτιμούσαν τότε ότι «οι αγορές δεν ήταν αξιόπιστες και το κράτος έπρεπε να είναι σε θέση να κατευθύνει την αναπτυξιακή διαδικασία»· βλ. World Bank, World development report, Washington 1991, σ. 33-34.

⁴⁴ Κεσόπουλος Α., «Ο αντίκτυπος των κρίσεων στο οικονομικό Σύνταγμα», υπό δημοσίευση στον συλλογικό τόμο με τα Πρακτικά του Συνεδρίου «100 χρόνια από τη γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση» που θα εκδοθεί από τον Όμιλο «Αριστόβουλος Μάνεσης» και το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Ενδεικτικός είναι ο ερμηνευτικός «ανταρτοπόλεμος» στον οποίο κατέφυγαν οι Γερμανοί συνταγματικοί δικαστές, με την απόφασή τους της 5ης Μαΐου 2020, για τον ρόλο των αρχών της δοτής αρμοδιότητας και της αναλογικότητας ως προς την οριοθέτηση της εξουσιών των οργάνων της Ένωσης, που κρύβει ένα είδος εξέγερσης του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (και μέρους της γερμανικής ελίτ) απέναντι στην πραγματική λειτουργία της ασύμμετρης συνταγματικής αρχιτεκτονικής που πλαισιώνει την Οικονομική και Νομισματική Ένωση· βλ. σχετικά Γιαννακόπουλος Κ., Ο νεοφευδαρχικός συνταγματισμός, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, σ. 84-89.

μειωμένη εξουσία των εθνικών κρατών στο επίπεδο της διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής. Γενικότερα, η «ευρω-συνταγματοποίηση» της δημοσιονομικής σταθερότητας και των πρωτογενών πλεονασμάτων περιορίζει δραστικά τις δυνατότητες της πολιτικής εξουσίας ενός κράτους-μέλους να ελέγξει την οικονομική εξουσία χωρίς να έρθει σε ρήξη με τους θεσμούς της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης.

Η πρόταση καθιέρωσης του «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα»

Στην εξαγγελία με την οποία ανακοίνωσε την έναρξη διαλόγου για την αναθεώρηση του Συντάγματος, στις 2 Φεβρουαρίου 2026, ο πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης τόνισε, μεταξύ άλλων, ότι «πρόθεσή μας είναι μία γενναία, μία τολμηρή Συνταγματική Αναθεώρηση, που θα απαντά στις ανάγκες των εξελίξεων. Γι' αυτό θα πρέπει, οπωσδήποτε, να προβλέπει και δικλίδες οι οποίες θα εγγυώνται τη μόνιμη δημοσιονομική ισορροπία [...] ώστε η χώρα να μην διολισθήσει ποτέ ξανά στα επικίνδυνα μονοπάτια του λαϊκισμού. Αυτά που κρύβουν τις ολέθριες συνέπειες που προκαλούν. Κάτι που, δυστυχώς, έχουμε πληρώσει ακριβά»⁴⁷. Παράλληλα, απευθύνθηκε με επιστολή του στα μέλη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της Νέας Δημοκρατίας καλώντας τα να διατυπώσουν θέσεις ώστε αυτές να ενσωματωθούν στην τελική εισήγηση του κόμματος⁴⁸. Στην εν λόγω επιστολή, υποστήριξε ότι «το Σύνταγμά μας, σήμερα, ασχολείται επισταμένα με προβλήματα του παρελθόντος, παραμένοντας όμως σιωπηλό ή φειδωλό για τις προκλήσεις του σήμερα και του αύριο» αφού, μεταξύ άλλων, «δεν παρέχει επαρκή εχέγγυα για τη δημοσιονομική ισορροπία και βιωσιμότητα». Οι παραπάνω τοποθετήσεις δείχνουν ότι η αλλαγή του οικονομικού Συντάγματος της χώρας καταλαμβάνει σημαντική θέση στην εξαγγελία του πρωθυπουργού.

Παρότι, όμως, ο πρωθυπουργός αναφέρθηκε σε αυτό το σημείο με μια αίσθηση επείγοντος την οποία μάλιστα συνέδεσε, κάπως δραματικά, με «τα επικίνδυνα μονοπάτια του λαϊκισμού», τα οποία «κρύβουν τις ολέθριες συνέπειες που προκαλούν», ο «χρυσός κανόνας» έχει ήδη κατοχυρωθεί στην ελληνική έννομη τάξη. Η «Συνθήκη για τη Σταθερότητα, τον Συντονισμό και τη Διακυβέρνηση» στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, που υπογράφηκε το 2012, και περιείχε το «Δημοσιονομικό Σύμφωνο», προέβλεπε ρητά την υποχρέωση κατοχύρωσης του

⁴⁷ Βλ. το «Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη για την έναρξη εθνικού διαλόγου για τη Συνταγματική Αναθεώρηση», σε <https://www.primeminister.gr/2026/02/02/37814> (πρόσβαση 27/3/2026).

⁴⁸ Βλ. την επιστολή του πρωθυπουργού σε <https://www.primeminister.gr/wp-content/uploads/2026/02/%CE%95%CE%A0%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%97-%CE%93%CE%99%CE%91-%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%A4%CE%91%CE%93%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%98%CE%95%CE%A9%CE%A1%CE%97%CE%A3%CE%97.pdf> (πρόσβαση 27/3/2026).

«χρυσού κανόνα» από τα κράτη-μέλη⁴⁹. Η ως άνω Συνθήκη κυρώθηκε και ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με τον ν. 4063/2012, αποκτώντας έτσι υπερνομοθετική ισχύ⁵⁰.

Η κύρωση της Συνθήκης που περιελάμβανε τον «χρυσό κανόνα» δεν σταμάτησε, ωστόσο, τη συζήτηση για την αναγκαιότητα ή μη της συνταγματικής κατοχύρωσής του⁵¹. Σε πολιτικό επίπεδο, μια τέτοια πρόταση περιλαμβανόταν στην αναθεωρητική πρόταση που κατέθεσε η Νέα Δημοκρατία το 2014 και προέβλεπε την τροποποίηση του άρθρου 79 του Συντάγματος ώστε να καθιερωθεί ότι ο προϋπολογισμός οφείλει να διασφαλίζει τη δημοσιονομική ισορροπία μεταξύ εσόδων και εξόδων και τη βιώσιμη δημοσιονομική λειτουργία⁵². Στο επίπεδο της συνταγματικής θεωρίας, μια εκδοχή του «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα» περί ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και περιορισμένη δυνατότητα κρατικού δανεισμού «σε ποσοστό έως 0,35% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος» προτάθηκε με το «Καινοτόμο Σύνταγμα»⁵³. Από την άλλη πλευρά, η πρόταση κατοχύρωσης του «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα» έχει επικριθεί διότι συνιστά παγίωση μιας συγκεκριμένης αντίληψης για την οικονομική πολιτική και παρουσιάζει ζητήματα συμβατότητας με τη δημοκρατική αρχή, αφού περιορίζει υπέρμετρα τις επιλογές της Βουλής και της κυβέρνησης⁵⁴.

Το άρθρο 106 και η αμφισβήτηση του κοινωνικοοικονομικά ανοιχτού χαρακτήρα του Συντάγματος

⁴⁹ Βλ. Παπαδοπούλου Α., «Ο “χρυσός κανόνας” στο Σύνταγμα και το Δικαστήριο της Ένωσης» στο Παπαδοπούλου Α., Πρεβεδούρου Ευ., Γώγος Κ. (επιμ.), Το Δικαστήριο της ΕΕ. Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σ. 310-313 και γενικότερα σ. 307-330. Στο Προοίμιο της Συνθήκης τα συμβαλλόμενα μέρη αναγνωρίζουν ότι «η ανάγκη για τις κυβερνήσεις να διατηρούν υγιή και βιώσιμα δημόσια οικονομικά και να προλαμβάνουν την υπερβολική αύξηση του ελλείματος της γενικής κυβέρνησης είναι ουσιώδους σημασίας για τη διασφάλιση της σταθερότητας στη ζώνη του ευρώ στο σύνολό της και, συνεπώς, απαιτεί την καθιέρωση συγκεκριμένων κανόνων, συμπεριλαμβανομένου ενός “κανόνα ισοσκελισμένου προϋπολογισμού” και ενός αυτόματου μηχανισμού για τη θέσπιση διορθωτικών μέτρων». Περαιτέρω, το άρθρο 3 παρ. 1 (α) της Συνθήκης όρισε ότι «η δημοσιονομική θέση της γενικής κυβέρνησης συμβαλλόμενου μέρους πρέπει να είναι ισοσκελισμένη ή πλεονασματική», τα δε κράτη-μέλη υποχρεώθηκαν να εισαγάγουν τον «χρυσό κανόνα» στην εθνική νομοθεσία τους μέσα σε έναν χρόνο από τη θέση της σε ισχύ, ενώ το άρθρο 3 παρ. 2 επέβαλλε στα κράτη-μέλη την ενσωμάτωση του «χρυσού κανόνα» σε εθνικό επίπεδο «μέσω διατάξεων δεσμευτικού και μόνιμου χαρακτήρα, κατά προτίμηση συνταγματικού, ή άλλως διατάξεων των οποίων η πλήρης τήρηση και εκπλήρωση κατοχυρώνονται μέσω των διαδικασιών που διέπουν τον εθνικό προϋπολογισμό».

⁵⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Ο “χρυσός κανόνας”», ό.π., σ. 326.

⁵¹ Για τη σχετική συζήτηση εκείνης της περιόδου βλ. Μαντζούφας Π., «Ο “χρυσός” δημοσιονομικός κανόνας στο Σύνταγμα. Λύση του προβλήματος ή ένα ακόμα εμπόδιο στην οικονομική προσαρμογή και στην προστασία των δικαιωμάτων» στο Ακριβοπούλου Χ., Παπαχρίστος Ν. (επιμ.), Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σ. 123-139.

⁵² Βλ. την εν λόγω πρόταση σε https://nd.gr/sites/ndmain/files/u48/pds/protasi_nd_syntagma.pdf (πρόσβαση 27/3/2026).

⁵³ Βλ. Αλιβιζάτος Ν., Βουρλούμης Π., Γεραπετρίτης Γ., Κτιστάκης Γ., Μάνος Σ., Σπυρόπουλος Φ., Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα. Κείμενα εργασίας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

⁵⁴ Βλ. αντί άλλων Κοντιάδης Ξ., «ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΑΛΛΑΞΕΙ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση», Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου (ηλεκτρονική έκδοση), Αθήνα 2025, σ. 250-254. Πρβλ. Μαντζούφας, «Ο “χρυσός” δημοσιονομικός κανόνας», σ. 139, σύμφωνα με τον οποίο η μέγιστη δυνατή δεσμευτικότητα που συνεπάγεται η συνταγματική κατοχύρωση του «χρυσού κανόνα» δεν εξασφαλίζει την αναγκαία ευελιξία και προσαρμοστικότητα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, οπότε είναι πιθανό να οδηγήσει σε παραβιάσεις του και άρα σε μείωση του κύρους του Συντάγματος. Contra, ενδεικτικά, Παπαδοπούλου, «Ο “χρυσός κανόνας”», ό.π., σ. 314-325.

Η πρόταση καθιέρωσης του «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα» είναι εναρμονισμένη με τη στοχοποίηση του άρθρου 106 του Συντάγματος μετά την οικονομική κρίση. Ειδικότερα, ο πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) πρότεινε τον Μάιο του 2014 την τροποποίηση του άρθρου 106 με επιχείρημα ότι η ισχύουσα διατύπωσή του δεν συμβαδίζει με την οικονομική πραγματικότητα, ούτε με την κρατούσα φιλοσοφία και πρακτική της ιδιωτικής οικονομίας, προσθέτοντας ότι το Σύνταγμα οφείλει να προστατεύει την ανοικτή οικονομία της αγοράς, τη βιώσιμη ανάπτυξη και το καθεστώς του ελεύθερου ανταγωνισμού⁵⁵. Η αναθεωρητική πρόταση που κατέθεσε η ΝΔ το 2014 ακολούθησε αυτές τις κατευθύνσεις, καθώς πρότεινε την αλλαγή του άρθρου 106 ώστε τούτο να καθιερώνει ως σκοπό της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους την κοινωνική δικαιοσύνη, την ισόρροπη ανάπτυξη και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της χώρας και να κατοχυρώνει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού⁵⁶. Η κίνηση της αναθεωρητικής διαδικασίας ματαιώθηκε λόγω της πτώσης της κυβέρνησης τον Δεκέμβριο του 2014, αλλά ο νέος πρόεδρος του ΣΕΒ επανέφερε την πρόταση αλλαγής του άρθρου 106 ενόψει της κίνησης της διαδικασίας που κατέληξε στην αναθεώρηση του 2019, τασσόμενος υπέρ της ρητής κατοχύρωσης της προστασίας του ελεύθερου ανταγωνισμού ως δομικού στοιχείου διαφύλαξης του δικαιώματος ανάπτυξης της οικονομικής ελευθερίας και βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας⁵⁷.

Στο επίπεδο της συνταγματικής θεωρίας, η πρόταση τροποποίησης του άρθρου 106 τεκμηριώθηκε αναλυτικά στο προαναφερθέν «Καινοτόμο Σύνταγμα». Σε αυτό, υποστηρίζεται ότι το άρθρο 106 πρέπει να αντικατασταθεί από διατάξεις «οι οποίες ανταποκρίνονται περισσότερο στην ανάγκη τόνωσης της επιχειρηματικής ελευθερίας και προσέλκυσης ξένων επενδύσεων» ενώ ο θεσμός της εθνικοποίησης επιχειρήσεων «καταργείται, όχι μόνο, ως παρωχημένος, αλλά και ως περιττός, εν όψει της ευρωπαϊκής προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων»⁵⁸. Σε αυτό το πλαίσιο, κατοχυρώνεται ρητά «η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού», το κράτος λαμβάνει μέτρα για την οικονομική ανάπτυξη «με σκοπό τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της χώρας» και επιτρέπεται η παροχή αυξημένης προστασίας «σε επενδύσεις οι οποίες γίνονται σε ειδικά καθορισμένες οικονομικές ζώνες».

Απέναντι σε αυτές τις προτάσεις, η μη αναθεώρηση του άρθρου 106 του Συντάγματος σημαίνει ότι ο χαρακτήρας του Συντάγματος παραμένει «κοινωνικοοικονομικά ανοιχτός». Η διατήρησή του δεν συνεπάγεται *άνευ ετέρου*, προφανώς, την άσκηση μιας διαφορετικής πολιτικής από τη σημερινή. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, από το 1975 έως σήμερα έχουν γίνει σημαντικές

⁵⁵ Βλ. <https://businessvoice.gr/epilogi-syntakton/399376/sev-na-anatheorithi-ke-to-arthro-106-tou/> (πρόσβαση: 12/3/2026).

⁵⁶ Βλ. https://nd.gr/sites/ndmain/files/u48/pds/protasi_nd_syntagma.pdf (πρόσβαση 27/3/2026).

⁵⁷ Βλ. «Οι έξι προτάσεις του ΣΕΒ για ένα Σύνταγμα σύγχρονο και αναπτυξιακό, 19/12/2018» στο https://www.sev.org.gr/deltia_typou/oi-exi-protaseis-tou-sev-gia-ena-syntag/ (πρόσβαση: 22/3/2026). Η εν λόγω τοποθέτηση του ΣΕΒ εντάσσεται στο πλαίσιο της εκ μέρους του ανάληψης ενός διευρυμένου ρόλου «κόμματος» των εργοδοτικών συμφερόντων που παρεμβαίνει σε όλα τα ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής: βλ. Βερναρδάκης Χ., Κράτος και Διακυβέρνηση. Η Πολιτική Εξουσία στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2025, σ. 235-236.

⁵⁸ Βλ. Αλιβιζάτος, Βουρλούμης, Γεραπετρίτης, Κτιστάκης, Μάνος, Σπυρόπουλος, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα*, ό.π.. Πρβλ. και Παπασπύρου Ν., «Αναθεώρηση με ευρύχωρη στόχευση», στο <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/anauewrhsh-me-eyryxwrh-stoxeush/> (πρόσβαση: 24/3/2026), ο οποίος χαρακτηρίζει ως προβληματικό το άρθρο 106 παρ. 1 θεωρώντας ότι κατοχυρώνει ένα οικονομικό σύστημα που υποθάλλει την κρατική πατρωνία και προτείνει τη θέσπιση υποχρέωσης του κράτους να ενθαρρύνει την καινοτομία και να διασφαλίζει σταθερό και υποστηρικτικό ρυθμιστικό καθεστώς.

στροφές στην οικονομική πολιτική της χώρας χωρίς το άρθρο 106 να τροποποιηθεί καθόλου. Επιπλέον, η κοινωνικοοικονομική ανοιχτότητα δεν είναι συνώνυμη της ουδετερότητας, καθώς η παρέμβαση του κράτους με βάση το άρθρο 106 δεν είναι «αντικαπιταλιστική» αλλά νομιμοποιείται στον βαθμό που κινείται στο πλαίσιο του συστήματος της ελεύθερης αγοράς και κατευθύνεται στη διασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης⁵⁹. Από την άλλη πλευρά όμως, η συστηματική ερμηνεία του άρθρου 106 σε συνδυασμό με το άρθρο 17 παρ. 1 που προβλέπει την κοινωνική αποστολή της ιδιοκτησίας και τους περιορισμούς του άρθρου 5 παρ. 1 παρέχει στον κοινό νομοθέτη ένα σημαντικό θεσμικό οπλοστάσιο για τον έλεγχο της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας. Η διατήρηση του άρθρου 106 σημαίνει, δηλαδή, ότι το Σύνταγμα θα συνεχίσει να παραχωρεί ευρεία εξουσία στον νομοθέτη για τον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής. Με απλά λόγια: το ισχύον Σύνταγμα δεν επιτρέπει τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας⁶⁰, δίνει όμως τη δυνατότητα άσκησης διαφορετικών πολιτικών στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα έχει μπει στο στόχαστρο των κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων παρά την πρόσθετη θωράκισή της μέσω των θεσμών της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης και το γεγονός ότι, στην πράξη, μια προσπάθεια ρήξης με τον νεοφιλελευθερισμό θα σηματοδοτήσει μια πορεία σύγκρουσης με αυτούς τους θεσμούς⁶¹.

Η άλλη όψη του νομίσματος της οικονομικής ορθοδοξίας αποτυπώνεται στον συνταγματικό διάλογο *διά της σιωπής*, καθώς η πρωθυπουργική εξαγγελία δεν θέτει οποιοδήποτε ζήτημα ελέγχου, φορολόγησης ή αναδιανομής του πλούτου των οικονομικά ισχυρών. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι όχι μόνο η κυβέρνηση αλλά ούτε η αντιπολίτευση προτείνει την τροποποίηση του άρθρου 107 του Συντάγματος, το οποίο θεσπίστηκε και λειτουργεί ως συνταγματικό έρεισμα των φορολογικών προνομίων του κεφαλαίου που προέρχονται από το εξωτερικό και ευνοούν την φοροαποφυγή Ελλήνων και αλλοδαπών εφοπλιστών⁶². Η σχετική πρόταση που κατέθεσε η Πανελλήνια Ένωση Ναυτών Εμπορικού Ναυτικού (ΠΕΝΕΝ) το 2019 δεν απασχόλησε τότε την Αναθεωρητική Βουλή⁶³, ούτε φαίνεται πιθανό να αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης εφόσον προχωρήσει η εξαγγελθείσα αναθεωρητική πρωτοβουλία.

⁵⁹ Πρβλ. Καϊδατζής, *Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων*, ό.π., σ. 78.

⁶⁰ Όπως εξηγήσσε εύστοχα ο Μάνεσης Α., «Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975», στον ίδιο, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, τ. Π' (1980-2000), Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 540, «η υπέρβαση του [συστήματος της οικονομίας της αγοράς] – δηλαδή ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός – διευκολύνεται, βέβαια, και προωθείται με τη συστηματική και προϊούσα ενεργοποίηση του κοινωνικού στοιχείου του Συντάγματος, δεν είναι όμως δυνατό να επιτευχθεί και ολοκληρωθεί μέσα στα υπάρχοντα θεσμικά πλαίσια».

⁶¹ Για τη χρήση του δημοψηφίσματος ως αντιβάρου στις πιέσεις των εν λόγω θεσμών το 2015 βλ. Yannakopoulos C., *La Déréglementation Constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas, Athènes-Thessalonique 2019, σ. 47-48 και για τις εναλλακτικές δυνατότητες που δεν υλοποιήθηκαν Ovenden K., *SYRIZA: Inside the labyrinth*, Pluto press, London 2015.

⁶² Βλ. Παπανικολάου Κ., «Άρθρο 107» στο Βλαχόπουλος Σ., Κοντιάδης Ξ., Τασόπουλος Γ., *Σύνταγμα*. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλ. εκδ., Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δίκαιου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, 2024, σ. 1-24. Επίσης Κουβαράς Η., «Το προνομιακό φορολογικό καθεστώς της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας: Αναζητώντας δικαιοκρατικά όρια στις διατηνώσεις των φοροαπαλλαγών», στο <https://nomarchia.gr/%cf%84%ce%bf-%cf%80%cf%81%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%b1%ce%ba%cf%8c-%cf%86%ce%bf%cf%81%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%b9%ce%ba%cf%8c-%ce%ba%ce%b1%ce%b8%ce%b5%cf%83%cf%84%cf%8e%cf%82-%cf%84%ce%b7/> (πρόσβαση: 22/3/2026), ο οποίος επισημαίνει εύστοχα ότι «η εντύπωση άνευ όρων ασυλίας οιασδήποτε φορολογητέας ύλης πλήττει καίρια το αίσθημα φορολογικής δικαιοσύνης και εξ αυτού υποσκάπτει τις προοπτικές βελτίωσης της φορολογικής συμμόρφωσης για τις λοιπές κατηγορίες φορολογουμένων».

⁶³ Βλ. την πρόταση σε https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/%CE%91%CE%A013-26_11_2018_%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE

Συμπεράσματα

Η εξαγγελθείσα κίνηση της διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης με το συγκεκριμένο περιεχόμενο που έχει σκιαγραφήσει ο πρωθυπουργός, εντάσσεται σε ένα συνολικό σχέδιο αντιστοίχισης του Συντάγματος με την πραγματικότητα του νεοφιλελευθερισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμπέδωση του δόγματος ΤΙΝΑ (There Is No Alternative) φαίνεται ότι περνά μέσα από τη στοχοποίηση εμβληματικών συνταγματικών διατάξεων που υπενθυμίζουν τη δυνατότητα άσκησης εναλλακτικών πολιτικών. Είτε αυτές συνιστούν αποτύπωμα των κοινωνικών αγώνων της Μεταπολίτευσης, είτε απηχούν τις ηγεμονικές κατά τη δεκαετία του '70 αντιλήψεις περί των δημοσίων αγαθών και της ανάγκης ελέγχου της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας, είτε και τα δύο, το βέβαιο είναι πως αποτελούν ενοχλητική ανορθογραφία για τη νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία. Από αυτήν την άποψη, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αν ευδοκιμήσει η αναθεωρητική πρόταση η διαδρομή του οικονομικού Συντάγματος στην Ελλάδα θα έχει διαγράψει έναν πλήρη κύκλο: από την εμφυλιοπολεμική επιλογή να μην οριοθετηθεί συνταγματικά η ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα και να μην κατοχυρωθούν κοινωνικά δικαιώματα που αποτυπώθηκε στο Σύνταγμα του 1952 θα έχουμε καταλήξει στην εκ νέου καθιέρωση της απουσίας ελέγχου της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας. Υπάρχει όμως μια κρίσιμη διαφορά καθώς, εάν κατοχυρωθεί ο «χρυσός δημοσιονομικός κανόνας» και το άρθρο 106 τροποποιηθεί στην κατεύθυνση της καθιέρωσης κινήτρων για την τόνωση της ανταγωνιστικότητας και την προσέλκυση επενδύσεων, δεν θα ελαχιστοποιηθεί απλώς ο ελεγκτικός ρόλος του κράτους. Το κράτος θα έχει πλέον τη συνταγματική αποστολή να είναι διαρκώς και με ενεργητικό ρόλο στρατευμένο υπέρ του κεφαλαίου. Με άλλες λέξεις, ενώ προηγουμένως ο συνταγματικός ρόλος του κράτους ήταν να περιορίζει την αγορά ώστε να την προστατεύσει από τον ίδιο της τον εαυτό, πλέον θα είναι να αυτοπεριοριστεί το ίδιο (κατά βάση στην κοινωνική πολιτική του) ώστε να ενισχύσει την κερδοφορία του κεφαλαίου.

Αυτή η συνταγματική αλλαγή φαντάζει, ίσως, αχρείαστη, στον βαθμό που αυτός ο προσανατολισμός έχει υιοθετηθεί από το κράτος, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε διεθνή κλίμακα, επί δεκαετίες. Παράλληλα, η δυνατότητα κρατικοποίησης επιχειρήσεων ζωτικής σημασίας ή κοινής ωφέλειας είναι μάλλον δυσχερής στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης, την ίδια στιγμή που, από την άλλη πλευρά, οι χώρες που κατοχύρωσαν συνταγματικά τον «χρυσό κανόνα», όπως η Γερμανία, έχουν ήδη αναστείλει την εφαρμογή του ενόψει των διαρκώς μεταβαλλόμενων συνθηκών. Προς τι, λοιπόν, η επιμονή των κυβερνώντων; Αυτή η επιμονή εξηγείται, πέρα από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, εάν η, συνταγματική εν προκειμένω, πολιτική γίνει αντιληπτή (και) ως «διαχείριση συμβόλων». Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, για τις κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις δεν είναι αρκετό η κληρονομιά του μεταπολιτευτικού συμβιβασμού να εγκαταλειφθεί στην πράξη και να περιπέσει σε αχρησία. Πρέπει και να θαφτεί ώστε να πάψει να αποτελεί σημείο αναφοράς για τις διεκδικήσεις των υποτελών τάξεων και στρωμάτων. Η στοχοποίηση του άρθρου 106, επομένως, δεν αποτελεί τόσο ένα ξεκαθάρισμα με το παρελθόν όσο ένα ξόρκι για το μέλλον.